

Олександр БАНДРОВСЬКИЙ

ТИПОЛОГІЯ РОЗВИТКУ ЄВРОПЕЙСЬКИХ СУСПІЛЬСТВ ДОБИ ПЕРШИХ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Питання про типологічні особливості перших державних утворень становить методологічну проблему сучасної історичної науки. Після відмови від формаційної системи поглядів на розвиток суспільства українські вчені отримали можливість застосовувати різноманітні філософські системи щодо державотворчих процесів. Не вдаючись до порівняльного аналізу різних гносеологічних та онтологічних схем філософії історії, спробуємо в даній статті подати основні методологічні засади розв'язання цієї проблеми на підставі цивілізаційних принципів та визнання того факту, що в підсумку предметом історичного дослідження є суспільство в його історичному розвитку. Починаючи з праць Освальда Шпенглера та Арнольда Тойнбі, наукова думка намагається визначити коло об'єктів такого дослідження. О. Шпенглер у книзі "Присмерк Європи" (2 Bd., 1918-1922) назвав вісім цивілізацій (єгипетська, індійська, вавилонська, китайська, "аполлонівська" (грецька та римська), "фаустівська" (західноєвропейська) та культура майя). А. Тойнбі ("A Study of History", 12 vols., 1934-1961) подав список понад двох десятків цивілізацій, які або припинили існування, або продовжують існувати.

Найбільшою термінологічною проблемою є визначення поняття цивілізації. Існують різні методологічні підходи. Тільки у плані відповіді на питання, чи є цивілізація явищем загального культурологічного рівня, чи становить вона зміст історичного прогресу, існують три варіанти розв'язання цієї термінологічної проблеми: 1) культура і цивілізація — це синоніми; 2) культура — галузь духовного розвитку, цивілізація — матеріального; 3) культура — внутрішній елемент цивілізації, пов'язаний з діяльністю людини як суспільного об'єкта. Сучасні зарубіжні вчені визначають цивілізацію за наявністю таких взаємопов'язаних принципових ознак: 1) соціальна диференціація з наявністю станів (класів), які різняться ступенем контролю чи власністю на головні виробничі ресурси; 2) політична та релігійна ієрархія, які доповнюють одна одну в системі управління територіально організованих держав; 3) складний розподіл праці. Ці ознаки виконують головну роль для визначення приналежності суспільства до рівня цивілізаційного розвитку¹. У хронологічному плані цивілізації становлять добу державного рівня розвитку суспільств і протистоять додержавній історії людства. Спроби виділити ще один рівень ранньоцивілізаційних суспільств ґрунтується на концепції Гордона Чайлда і враховує лише першу та третю ознаки².

Перші державні утворення могли виникнути лише там, де різноманітна система екологічних, виробничих, етнічних, соціальних та інших факторів призводила до необхідності замінити системи організації суспільства у формі пізньої родової общини або племінної організації більш окресленим утворенням, особливо в територіальному, морально-правовому та соціально-економічному планах. Тривалий час у марксистській методології процес утворення держави пов'язувався з організацією "примусової", відділеної від основного населення, влади. Організація влади та управління, крім суто економічних завдань, виконувала функцію забезпечення єдності і координації діяльності людей та функцію самозбереження етносоціального середовища. Створення держави дозволяло суспільству певного регіону перейти до нового цивілізаційного рівня. Він характеризується не тільки формуванням

¹ Ламберт-Карловски К.К. Модели взаимодействия в III тысячелетии до н.э.: от Месопотамии до долины Инда // Вестник древней истории. 1990. № 1. С. 12.

² Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства. Київ, 1996. С. 210-220.

управлінських та організаційних структур для отримання кращих результатів при виробництві продуктів та знарядь праці, але й власною системою самоусвідомлення, яка реалізувалася через збереження, трансформацію та передачу суспільного досвіду у вигляді знань, правових норм, релігії, мистецтва та системи виховання.

Шлях до держави зумовлює своєрідність кожного народу і створює неповторну різноманітність всесвітньоісторичного процесу. Державні утворення протистояли додержавному, догромадянському, домиському та дописемному стану людства³. Цей рівень цивілізацій окреслив А.Тойнбі. Визначаючи завдання істориків, він писав, що "самодостатнім полем історичного дослідження не може бути ані національна держава, ані (на протилежному кінці шкали) людство в цілому, і таким полем, певно, буде угруповання, яке ми назвали суспільством". "На сьогодні, — відзначав учений, — нам відомі п'ять таких суспільств, які живуть повним життям, але поруч із ними можна виявити й викопні, забальзамовані сонцем останки аналогічних суспільств, які давно відійшли в небуття. А досліджуючи обставини народження одного з названих вище живих суспільств, а саме того, в якому ми існуємо, ми натрапимо на смертне ложе ще одного дуже відомого суспільства, від якого, власне, наше суспільство колись і відбрунькувалося, — одне слово, воно перебуває з ним у материнсько-дочірніх взаєминах... ми спробуємо укласти повний список суспільств такого виду, що існують або існували на нашій планеті, і прояснити відносини, в яких вони перебувають одне з одним"⁴. Далі А.Тойнбі подає список 26 перших цивілізацій, які належать до традиційної стадії розвитку цивілізації.

Всі згадані цивілізації не були відірвані від первіснообщинного етапу розвитку, тому зберігали психологічні особливості, міфологічні моделі, родові пережитки, деякі елементи відносин власності, притаманні попередньому первісному суспільству. Перехід від колективної або общинної форми власності на землю до приватновласницьких відносин ще не носив абсолютного характеру. Фактично ми спостерігаємо лише монополізацію розподілу продукту певними верствами, найбільш зацікавленими у створенні апарату управління. Протягом всієї історії стародавнього світу виробництво зберігало особливості централізованої регуляції соціально-економічного життя. Сучасна наукова думка виділяє два варіанти перших цивілізацій — "європейський" (або західний) та "азіатський" (або східний).

Азіатський спосіб виробництва характеризується поєднанням продуктивної активності сільських общин та економічним втручанням державної влади, яка експлуатує общини та керує ними. Такий спосіб виробництва можна назвати "деспотично-сільсько-общинним". На противагу йому європейський варіант розвитку базувався на певній самостійності общин, які добровільно або примусово включалися в державотворчі процеси⁵.

А.Тойнбі представив поступовий розвиток цивілізацій як виникнення та розвиток у відповідності із суспільно-культурними імпульсами ("викликами"). На чолі кожної цивілізації стоїть творча меншість і, коли вона перестає відповідати історичним вимогам, цивілізація гине. В єдиний історичний процес зв'язує їх інтегруюча функція світових релігій.

На Заході, особливо в США, у другій половині XX ст. стали поділяти всі суспільства (тобто цивілізації) на "традиційні" та "індустріальні". Принагідно відзначимо, що традиційні суспільства і рабовласницька та феодальна формації у марксистській термінології — явища одного гатунку. Процес зближення позицій виявився навіть у тому, що в літературі СРСР у 70-х роках була спроба об'єднати цивілізації в межах однієї "докапіталістичної формації" (об'єднавши таким чином азіатський, рабовласницький та феодальний способи виробництва). Із затуханням процесів розвитку традиційних

³ Древние цивилизации / Под общей ред. Г.М.Бонгард-Левина. Москва, 1989. С. 6.

⁴ Тойнбі А. Дж. Дослідження історії / Пер. з англ. В.Шовкуна. Київ, 1995. Т. 1. С. 24.

⁵ Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества: генезис и пути развития. Киев, 1989. С. 172-173.

суспільств, після соціально-економічних та технологічних наслідків промислового перевороту, створюються умови для їх переходу на індустріальний рівень, який завершується формуванням "національних" держав і створенням у їхніх межах націй.

В 60-70-х роках ХХ ст. більшість зарубіжних та вітчизняних істориків дійшли висновку, що шукати один домінуючий фактор розвитку цивілізації безперспективно. В роботах К.Ренфрю, Е.Сервіса, Ю.Павленка, К.Флаіннері та інших дослідників з'являються спроби побудувати моделі переходу суспільства до державного рівня. Ці моделі залежали від того, якому з факторів або груп факторів надавався пріоритет. На потребу комплексної системної переоцінки явищ суспільного розвитку вказував свого часу американський економіст і соціолог У.Ростоу. Він писав: "Поведінка людей в суспільстві визначається не тільки економічними розрахунками. Галузі суспільного життя: культурні, соціальні та політичні сили, що відображають різні сфери людського існування, здійснюють свій власний, незалежний вплив на діяльність людей, включаючи їхню економічну діяльність"⁶.

У сфері виробництва елементами еволюційних змін були виникнення галузей відтворюючого господарства — рільництва та скотарства, відділення ремесла і поява міських центрів, формування розвинутого товарообміну, використання природних ресурсів — солі, металів, будівельного лісу. Спроба нав'язати жорстку схему домінації цих факторів не мала успіху. Так, цілком слушна концепція Гордона Чайлда про "неолітичну революцію" зараз переглядається, оскільки не обов'язковим для виникнення держави є наявність "хронологічних успіхів" у технологічних процесах. В історії були випадки, коли ці фактори або не діяли в повному обсязі, або держава виникала і без міських центрів, і без рільництва та ремесла (останні розвивалися вже після її виникнення або існували у спотвореній формі). Таким чином, "виробничий" фактор не існує в "чистому" вигляді. Він сам залежить від наявних природних умов або від наявності та комплектності інших факторів. Зокрема, всі виробничі фактори були наявними в кельтів — і розвинена система землеробства, і передова на той час металургія та інші ремесла, навіть грошова система — а держави їм створити не вдалося. Існували і зразки протилежного характеру.

Виділяючи соціальну підсистему, ми повинні визнати, що перші форми соціальної організації з'явилися ще в первісні часи. Їх еволюція визначила дві тенденції в розвитку соціальних відносин. Одна призводила до появи та зміцнення плеємної структури як територіально-економічної одиниці, а друга — до утворення сім'ї як елементу продовження роду та існування конкретної людини. Зв'язок між ними здійснювався через відносини власності, які можуть бути використані для визначення особливостей історичного розвитку тієї чи іншої цивілізації. Так чи інакше, розвиток соціальної структури доповнює механізм виникнення держави.

Крім двох зазначених, при досягненні рівня цивілізації існує проблема третього компоненту. Абстрактних людей у природі не існує. Для формування специфіки людства є характерними регіональні особливості, які були реалізовані в появі спочатку расової диференціації, потім системи господарсько-культурних типів і, нарешті, великих мовних сімей, які визначили специфіку людства за етнічною ознакою. Це привело до формування в межах певних регіонів етнокультурних комплексів і власних систем передачі досвіду та обміну інформацією. Можна говорити і про психологічно-культурні відмінності. Найбільш чітко ця підсистема діяла в ході виникнення писемності.

Ми можемо лише констатувати, що жодна із згаданих підсистем не могла існувати без іншої. І тільки взаємодія всіх трьох компонентів могла призвести до виникнення цивілізаційного або державного рівня. Саме у площині вивчення взаємодії підсистем і можна шукати особливості типології різних цивілізацій. Для цивілізацій Сходу безумовно домінуючим був принцип наявності східної деспотії як специфічної форми

⁶ Rostow W.W. The Stages of Economic Growth. Cambridge, 1960. P. 149.

монархічної влади. Навіть, коли в розвитку цих форм існували винятки республіканського ґатунку (фінікійські та індоарійські республіки або обмежена монархія хеттів), це скоріше було викликано тимчасовими потребами розвитку того чи іншого періоду. Для цього шляху історичного розвитку була притаманна наявність та домінація природнокліматичного фактору, який забезпечував ефективність основних напрямків економіки відтворення або, навпаки, призводив до пошуків специфічного виду природного ресурсу, а держава контролювала його використання. Цей фактор породив східну деспотію, де влада абсолютного монарха набувала ідеологічно-релігійного, майже божественного характеру. В межах тогочасних монархічних форм існувало п'ять різних типів держав, які умовно можуть бути названі: "тригаційний", "військово-контактний", "кастовий", "адміністративно-бюрократичний" та "американський"⁷. Вони відповідають "давньосхідному" (азіатському) варіанту розвитку традиційних суспільств (перших цивілізацій).

У даній статті головну увагу зосередимо на розгляді "європейського" варіанту розвитку. Слід підкреслити, що віднесення культурних комплексів Південно-Східної та Центральної Європи V-IV тис. до н.е. до групи ранніх цивілізацій з методологічної точки зору є помилковим, оскільки ці комплекси являють собою лише початковий момент розвитку, який було зметено рухами індоєвропейських носіїв⁸. За своєю суттю ці протоцивілізації були європейськими лише географічно; неолітичні культури Балкано-Карпатських земель несли багато спільного для нерозчленованої Євразії і не сильно відрізнялися від культур типу Чатал-Хююк, Хаджілар чи Халафи та Убейд⁹. Витоки європейського варіанту розвитку слід шукати в межах палацових цивілізацій Кріто-Мікенської Греції. Варто зазначити, що в рамках європейських державотворчих процесів можна виділити "античний" (полісний) та "варварсько-монархічний" типи держав. Особливості першого дуже добре показані у працях вітчизняних дослідників¹⁰. Вказано на такі його ознаки, як общинно-приватний характер земельної власності, співпадіння колективу громадян і колективу земельних власників, адекватна наявність військового ополчення і тенденція до простого відтворення його розмірів та економічних структур. У політичній сфері "античний" тип держав характеризувався переважанням республіканських форм організації влади (у вигляді демократії чи олігархії). Тимчасове існування монархічних варіантів тиранії та східної деспотії (Александр Македонський та діадохі) було викликано проблемами становлення або кризи державних утворень полісного типу. Історичний розвиток призвів до того, що саме Греція та Рим передали нам не тільки основну політичну термінологію, але й основні політичні концепції. Сучасні визначення монархії, аристократії, олігархії, демократії, охлократії, тиранії, по суті, дуже мало відрізняються від формулювань політичних мислителів стародавнього світу. Те саме стосується розуміння ними психологічного підґрунтя політичних явищ. Як приклад наведемо висловлювання Арістотеля, що трактують поняття державності. В першому Арістотель визначає мету та головну ідею держави як явища: "Оскільки... всяка держава являє собою свого роду об'єднання, всяке ж об'єднання (спільність) організується заради якогось блага, то, очевидно, всі об'єднання прагнуть до того чи іншого блага, причому більше за інших і до вищого з усіх благ прагне те об'єднання (спільнота), яке є найважливішим з усіх та обіймає всі інші об'єднання. Це об'єднання і називається державою або об'єднанням політичним" (Pol., I, 1, 1, 1252 a)¹¹. Далі Арістотель уточнює свою думку: "Спільнота

⁷ Характеристика цих типів не входить у завдання статті.

⁸ Gimbutas M. The Gods and Goddesses of Old Europe. London, 1974. P. 328.

⁹ Андреев Ю.В. Между Евразией и Европой: К вопросу о специфике минойской цивилизации // Вестник древней истории. 1995. № 2. С. 97; Мерперт Н.Я. Ранние скотоводы Восточной Европы и судьбы древнейших цивилизаций // Studia Praehistorica. Bratislava, 1980. № 3. С. 69.

¹⁰ Кошеленко Г.А. Древнегреческий полис // Античная Греция. Проблемы развития полиса. Москва, 1983. Т. 1: Становление и развитие полиса. С. 9-36.

¹¹ Aristotelis Politica / Ed. O. Immisch. Lipsiae, 1909.

досить завершена, вона складається з декількох селищ, утворюючи поліс. Призначення його досить самодостатнє: поліс виникає заради потреб життя, але існує заради благого життя" (Pol., I, 1, 8, 1252 b). Головна думка філософа, представника античної форми мислення, полягає в тому, що всі попередні форми людських співтовариств забезпечували існування індивідуумів лише у фізичному сенсі, а добродійне життя забезпечується лише в умовах держави. "Громадянином в загальному сенсі є той, хто причетний і до володарювання, і до підкорення; при кожному виді державного ладу сутність громадянина не змінюється. При найкращому державному устрої громадянином стає той, хто здатен і бажає підкорятись і володарювати, маючи на увазі життя, узгоджене з вимогами добродійності" (Pol., III, VII, 13, 1284 a). Аналізуючи різні форми державного устрою, Арістотель приходив до думки, що нехтування цією істиною сприяє переродженню правильних державних форм у спотворені і в підсумку — до загибелі державних утворень. Арістотель підкреслив безпосередній зв'язок між громадянином та державою в умовах грецького полісу, наголосив на принциповій відмінності грецької форми державності від східної деспотії (тобто типів державності Стародавнього Сходу).

При формальній відмінності між європейським та азіатським варіантами цивілізаційного розвитку між ними існували й подібності. Наприклад, всі держави проводили соціально-орієнтовану політику. Тільки в державах Сходу вона виходила від монарха, який першим актом свого правління проголошував касацію боргів, пільги для сиріт та вдів, а також час від часу декларував принцип "багаті люди — багата країна", влаштовуючи при храмах і в окремих містах притулки та лікарні для людей, що втратили засоби для існування, або підтримуючи малий "приватний бізнес". А в полісах кожний громадянин вживав стосовно держави тільки зворот "ми" ("афіняни", "спартанці", "ольвіополіти"), оскільки грецькою формою державності став і діяв поліс — громадянська община¹².

Ці два варіанти не були ізольовані. Можна навести приклад мінойської цивілізації, феномен якої знайшов відображення в "унікальному збігові сприятливих історичних, географічних та етнопсихологічних обставин, завдяки чому Крит зміг нарешті відокремитися від конгломерату Егейських культур та зайняти особливе місце на межі двох світів — варварського світу Євразії та світу давньосхідних цивілізацій"¹³. Існували і перехідні форми та зони контактності запозичуючих (за А. Тойнбі) цивілізацій. Найбільш типовий зразок — доба еллінізму (як свідчення контактів між давньосхідним військово-контактним типом Персидської імперії та полісною європейською Греко-Македонською державою).

В марксистській методології існувала одна з химер, яку зараз слід переглянути. Це — твердження, що після загибелі рабовласницької формації на її руїнах протягом чотирьох століть зароджувалися ранньфеодальні держави. Якщо ж існували теорії безперервності розвитку, то вони вводили специфічні поняття на кшталт "протодержавне об'єднання", "варварське королівство", "синтезний" та "безсинтезний" типи. У цьому плані привертає увагу визначення Олександром Корсунським поняття "варварське королівство": "Для варварського королівства на першому етапі його існування характерна відсутність державного апарату, публічної влади, відділеної від народу", "варвари створили державність, в якій поєднувались елементи римського державного устрою з органами військової демократії"¹⁴. Згодом, на думку О. Корсунського, у процесі формування класів феодального суспільства ця державність

¹² Golubtsova E.S., Kustshin V.I., Staerman E.M. Types of Community in the Ancient World. San Francisco, 1975. P. 12-17.

¹³ Андреев Ю.В. Миноийский Крит и микенский мир во II тыс. до н.э.: (У истоков европейской цивилизации) // Вестник древней истории. 1995. № 1. С. 113.

¹⁴ Корсунский А.Р., Понтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи и возникновение германских королевств. Москва, 1984. С. 203-204.

розвинулась у "справжню" ранньофеодальну державу. Таким чином, означена держава, на думку дослідника, існує лише тоді, коли відбувається процес феодального підкорення селянства та утворення великого землеволодіння. Такий висновок досить суперечливий. Недаремно зарубіжна історична наука не визнавала марксистського визначення держави як апарату політичного панування одного класу над іншим. Втім, учені різних методологічних напрямів справедливо визнавали наявність державності у варварських племен Європи в тій чи іншій формі. Так, Карл Босль вважав, що аристократія з монархом на чолі виконувала державні функції в межах германських "варварських" королівств¹⁵.

Існували й цікаві форми стратифікованого державного ладу з елементами рабства східного типу в державах Бурбети та Децебала. Критиці піддавалась і концепція про "синтезний" та "безсинтезний" шляхи розвитку. Російський дослідник Борис Поршнев заперечував застосування принципів простих культурних впливів різних цивілізацій як синтезу методологічних понять та категорій¹⁶. Саме на цьому синтезі була побудована концепція феодалізму та середньовіччя у марксистській історіографії¹⁷.

Український дослідник Юрій Павленко підкреслював специфіку умов розвитку варварських королівств, в яких виробництво зосереджувалося в руках окремих домогосподарств, залежних від родової аристократії на чолі з військовим ватажком-королем. Саме ця верства, на думку Ю.Павленка концентрувала у своїх руках надлишки суспільного виробництва, які надходили до неї у вигляді данини від залежних племен, ренти-податку від підлеглих місцевих общин, "дарунків" та стипендій римських політичних представників (імператорів та намісників провінцій)¹⁸. Такий тип цивілізації може бути названий "варварсько-монархічним", і саме він став основою суто європейського явища — "середньовіччя". Феодалізмом у зарубіжній історіографії називалися суто середньовічні договірні відносини між європейськими верствами, згідно з якими феодал надавав землю людині на умові виконання нею військових обов'язків. Феодалізм був локалізацією політичної та економічної влади в руках лордів і їх васалів та здійсненням цієї влади на підставі володіння замком, що домінував над певною територією. Феодалізм як термін не використовується щодо соціальних та економічних взаємин між селянами та феодалами. Останні визначаються терміном маноріалізм, який складає соціально-економічне підґрунтя середньовічного суспільства IV-XVI ст. н.е. До кінця XVI ст. було досягнуто лише ліквідацію маноріальної системи в Західній Європі. А феодальні залишки її існували і в добу нової історії¹⁹.

З огляду на подані твердження та новий цивілізаційний принцип розгляду світової історії в межах Європи можна говорити не про синтез, а скоріше про контакти ранніх державних утворень племен Східної Європи з Римською імперією, які спричинювали складне поєднання та різні варіанти розвитку типів варварсько-монархічних держав германців, даків, слов'ян та інших племен²⁰.

Типологічно всі варварські держави цього типу формувалися або під впливом

¹⁵ Bosl K. Staat, Gesellschaft, Wirtschaft im deutschen Mittelalter // Gebhardt B. Handbuch der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1970. Bd. 1. S. 704, 705, 727.

¹⁶ Поршнев Б.Ф. Проблема феодального синтеза // Его же. Феодализм и народные массы. Москва, 1964. С. 514-515.

¹⁷ До речі, не тільки радянської. Так, історики НДР розробили теорію проміжних структур в межах перехідного періоду IV-VI ст. — між рабовласницькою та феодальною добою (див.: Herrman J. Probleme der Herausbildung des Feudalismus und des deutschen Feudalstaates // Geschichtsunterricht und Staatsbürgerkunde. Berlin, 1978. № 6. S. 530-531).

¹⁸ Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества... С. 185.

¹⁹ Рубіж середньовіччя та новітньої історії проходить для Західної Європи через добу Великої французької революції та наполеонівських війн, коли саме і виник термін "новітня історія".

²⁰ Колосовская Ю.К. Некоторые вопросы истории взаимоотношений Римской империи с варварским миром // Вестник древней истории. 1996. № 2. С. 146-166.

контактів з полісними державами, або під впливом давньосхідних державотворчих процесів (скіфські держави Північного Причорномор'я). Дуже чітко цей дуалізм проявлявся у Східній та Центральній Європі. Форми політичних та військових контактів зумовлювали специфічний мілітаризований вигляд ранніх держав варварських племен. В зарубіжній літературі такі держави отримали назву "клієнтських". Назва, на жаль, відбиває лише стосунки на державному рівні між Римською імперією та племінними державними утвореннями²¹. Слід наголосити, що останні вже в I ст. н.е. мали власний державний устрій, свої форми економічного життя та правову систему, але коли їхній розвиток починав загрожувати Риму, вони піддавались військовому та дипломатичному тиску. В галузі зовнішньої політики вони мали проводити щодо Риму дружню політику та не пропускати через свою територію племена віддаленої первісної периферії, які рухалися до Дунаю або Рейну. За цей вияв толерантності римський уряд виплачував правителям згаданих держав грошові субсидії, надавав торговельні пільги.

До таких держав належало варварське королівство маркоманів, відоме в джерелах як царство Маробода: Зараз ряд дослідників — Р.Рахман, Г.Коссак, Г.Кун, В.Седов — справедливо відкидають етнічну тотожність термінів свевів та германців²². Хоча в межах державного утворення свевів і перебували суто германські племена маркоманів та квадів, всі дослідники вважають, що до складу цієї держави входили й кельтські, й іллірійські племена. Ряд дослідників переконливо доводять, що в межах території цієї держави могли існувати й окремі слов'янські племена. Що стосується сукупної назви "германці", то її історія практично збігається з назвою "скіфи". Хоча римляни й називали країну, що лежить на схід від Дунаю Скіфією, але, як відомо, ця територія вже не мала відношення до скіфського населення, період домінації якого минув в елліністичну добу. Проте, поряд зі свевським державним об'єднанням, в європейському державному розвитку мала місце і давньосхідна державна традиція. Вона була представлена ранніми державними утвореннями скіфів, царством одрисів та державою Бурбесті-Децебала, яка також потрапила в орбіту римської зовнішньої політики.

Протягом I ст. н.е. в межах свевського державного утворення відбулися істотні політичні трансформації. Не без тиску Риму спочатку політична влада потрапила до рук племені маркоманів, а коли їхній цар Маробод став проводити достатньо незалежну і небезпечну для Риму політику, римський уряд організував політичну опозицію і зробив ставку на вождя квадського племені Ваннія. Останньому вдалося укласти мирний союз із сарматами-язигами і посилити військовий потенціал свевської держави (Тас., *Ann.* XII, 29)²³.

Таким чином, слід констатувати наявність у Європі в I ст. до н.е. — I ст. н.е. варварсько-монархічної державної традиції, яка призвела до появи двох типів держав — з германськими династіями та традиціями східної деспотичної влади (як у випадку гето-даків [держави Бурбесті]). Якщо в першому варіанті сліди соціальної диференціації проявились у формуванні озброєної військової аристократії, досить незалежної та з амбіціями зіграти на стосунках із римлянами і прийти до влади, то в другому — маємо розвинуту систему східного рабства, містобудування, традицію релігійно-ідеологічного забезпечення монархічної влади царя та навіть скіфурартські традиції побудови територіально-адміністративних комплексів²⁴. Другий

²¹ Braund D. *Rome and the Friendly King. The character of the client Kingship.* London; Canberra, 1984. P. 182-185.

²² Hachmann R., Kossack G., Kuhn H. *Völker zwischen Germanen und Kelten.* Neumünster, 1962. S. 43 f.; Седов В.В. Из этнической истории населения средней полосы Восточной Европы // *Российская археология.* Москва, 1994. № 2. С. 56; 61, 64, 67.

²³ *Tactius. Oeuvres completes / Ed. J.J. Dubochet.* Paris, 1844.

²⁴ Crisan J. *Burebista and his time.* Bucurest, 1978. P. 94-106.

варіант розвитку держави варварських племен завершився із завоюванням римлянами Дакії та проникненням римлян у Північне Причорномор'я. Тоді ж припинила існування ця форма державності, оскільки її максимальним розвитком могла бути модель елліністичних держав. Слід сказати, що вже сама Римська імперія в III-IV ст. дедалі більше нагадувала елліністичну монархію. Це сталося внаслідок розширення кордонів держави, яке переросло можливість полісної форми організації державної влади, та поглинення елліністичних держав Балканського півострова та Сходу²⁵.

Ще М. Ростовцев чітко визначив складний характер утворення, яким була Римська держава, вказавши на необхідність розрізнення в її структурі й політиці двох традицій — елліністичної та римської. "Римська імперія, — писав він, — створилася з таких транспарантних елементів, увібрала в себе державне життя стількох народів, що в історії тих її установ, які торкаються життєвого нерву кожної з цих частин, ми повинні шукати і знайти елементи попереднього, елементи державної мудрості доримського часу. Римська держава базувалась на двох головних формах античної державності: на елліністичній політиці і на елліністичній монархії, що змішала елементи політиці із східним територіальним одноособовим правлінням. Ці основи увібрала в себе Римська імперія: Римська республіка складає вищий розвиток грецької політиці. Римська імперія — розповсюдження принципів елліністичної монархії на увесь грецький, італійський та варварський світ, маючи на увазі під варварами і носіїв старої східної культури, і свіжі кельтсько-германські народності"²⁶.

Ю. Павленко визначив три періоди розвитку варварських держав Європи. Перший період — це держави скіфів та одрисів, другий — час контактів з Римом (I-III ст.), третій — доба варварських королівств і доба Київської Русі²⁷. Він твердив, що на другому етапі виникають державні утворення свевського племінного союзу та даків. На нашу думку, в межах третього періоду варварських королівств Європи доцільніше виділити чотири типи варварських держав: "готовгерманський", "британсько-скандинавський", "франкський" та "слов'янський". Кожен з них мав певні особливості, які залежали від співвідношення етнічних носіїв того чи іншого культурно-економічного укладу. До першого типу належать Вестготські (Галльське та Іспанське королівства), Свевське, Вандало-аланське, Бургундське та Остготське королівства. У них відсоток германомовного населення не сягав 15%. Поряд з германським звичаєвим правом своє значення зберігало посткласичне римське право. Визначальними принципами їх існування були подальший розвиток інститутів приватної власності та підтримка королівською владою ідей відокремленості двох або більше етнічних груп населення²⁸. Натомість британсько-скандинавський тип був суто "феодальним" типом відносин, який призводив до стрімкої соціальної диференціації та формування чистостанових незалежних від етнічного походження верств. В межах франкського типу йшло формування національно орієнтованих правових відносин, які стимулювалися імперськими тенденціями, та зміцнення централістських тенденцій управління державою. Слов'янський тип йшов по лінії розвитку засад типових для Східної Європи, де проявлялися не тільки елементи римських, а й східно-елліністичних традицій, оскільки у національно-етнічному плані процес формування був загальмований переселенням народів та римською експансією в Карпатський регіон. На жаль, важко віднести до якогось з цих типів Лангобардське королівство в Паннонії та гуннську державу Аттіли. З огляду на їхню роль в римсько-варварському протистоянні можна твердити, що вони наближались до готовгерманського типу. В цілому, розвиток усіх

²⁵ Штаерман Е.М. Эллинизм в Риме // Вестник древней истории. 1994. № 3. С. 12.

²⁶ Ростовцев М.И. История государственного откупа в Римской империи (от Августа до Диоклетиана). Санкт-Петербург, 1899. С. XI.

²⁷ Павленко Ю.В. Раннеклассовые общества... С. 189.

²⁸ Корсунский А.Р., Гюнтер Р. Упадок и гибель Западной Римской империи ... С. 203.

форм "варварсько-монархічних" держав призвів до зародження середньовічних держав, існування яких знаменувало поступовий перехід від традиційних типів держав до індустріальної стадії.

Головним результатом узагальнення методологічних напрацювань у ділянці всесвітньої історії має стати новий підхід до періодизації як європейської всесвітньої історії, так і систематизації та типологізації всіх відомих на сьогодні державних утворень. Ця робота дозволить історикам звільнитися від низки хибних догматичних тез, які стоять на заваді створення нових реконструктивно-дослідницьких моделей всесвітньо-історичного процесу на регіональному і краєзнавчому рівнях, переходу до нових прийомів та методів наукового дослідження, використання кращих досягнень зарубіжного та вітчизняного наукового досвіду.